

הלכות קידוש והבדלה, מסכת פסחים קז. [שעתים-]

קידוש והבדלה על שכר ועל חמר מדינה

רקע

- סוגייתנו דנה האם ניתן לקדש ולהבדיל על שכר. בלימוד הסוגיה יש להתמקד בנקודות הבאות:
- הגדרת חמר מדינה
 - האם ניתן לקדש על חמר מדינה?
 - האם ניתן לקדש ולהבדיל על שכר שאינו חמר מדינה? [בכל מקום שמוזכר בגמ' שכר יש לברר האם כוונת הגמ' לשכר שהוא חמר מדינה או לשכר שאינו חמר מדינה]

מקורות

- קז. "אמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא בריה דרב חסדא... ר' אלעזר בר רבי שמעון אמרו מקדשין"
- רשב"ם ד"ה חמר מדינה, שמעת מינה תלת, מהו לקדושי אשכרא, מקדש אשיכרא
- תוס' קו: ד"ה מקדש, "וצ"ע אם מקדשין על השכר היכא דהוי חמר מדינה..."
- רי"ף קב. באלפס, "דאמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא... אבל לא על האור"; ר"ן ד"ה ובת רא"ש סי' יז, "אמרו ליה מר קשישא ומר ינוקא בני דרב חסדא לרב אשי זימנא חדא..."
- רמב"ם הל' שבת פכ"ט הי"ז [הל' ברכות פ"ז הי"ד, הל' אישות פ"ג הכ"ד, פ"י הי"ד]
- שו"ע סי' ערב סעי' ט ומשנה ברורה [בעיקר ס"ק כד-כה, כז, כט-ל]
- סי' רצו סעי' ב ומשנה ברורה [בעיקר ס"ק ט-י, יב]
- סי' קפב סעי' ב ומשנה ברורה [בעיקר ס"ק ט-י, יג]

הסבר הסוגיה

"זימנא חדא איקלע אמימר לאתרין ולא הוה לן חמרא אייתינא ליה שיכרא ולא אבדיל ובת טוות... לשנה תו איקלע לאתרין... אייתינא שיכרא אמר אי הכי חמר מדינה הוא אבדיל וטעים" [גמ' קז].

אמימר מחדש שלמרות שלא ניתן לעשות הבדלה על שכר, ולכן בפעם הראשונה הוא לא הבדיל ולא אכל עד הבוקר, ניתן לעשות הבדלה על חמר מדינה.

נחלקו הראשונים בהגדרת חמר מדינה:

הרשב"ם [ד"ה חמר מדינה] מפרש: "אין יין אחר בעיר הזאת כי אם שכר הלכך מבדילים בו... אבל מים לא איקרו חמר מדינה ואין מבדילין על המים אפילו היכא דליכא שכר ויין".

את דברי הרשב"ם: "אין יין אחר בעיר הזאת" ניתן להבין באחת משתי דרכים:

א. הרשב"ם מגדיר "חמר מדינה". במקום שיש יין, היין הוא חמר מדינה, אפילו כשיש משקה אחר מצוי יותר, אבל כשאין יין בעיר, המשקה המוגש לכבוד ולאירוח הוא "יין המדינה", ומבדילים עליו.

ב. הרשב"ם אינו מגדיר במשפט זה חמר מדינה. חמר מדינה הוא כל משקה המוגש לכבוד ומתפקד במדינה כ"יין". הרשב"ם מבאר, שמותר לעשות הבדלה על חמר מדינה רק במקום שאין לו יין, ואם לא יבדיל על חמר מדינה יבטל מצות הבדלה על כוס.

בין שתי הדרכים יש שתי נפקא מינות :

1. חוסר זמני ביין. לפי הדרך הראשונה חוסר זמני ביין אינו מגדיר את היין כחמר מדינה, ורק מציאות קבועה שאין יין בעיר מגדירה את היין כחמר מדינה. לפי הדרך השנייה, כיוון שאין כרגע יין מבדילים על כל משקה חוץ ממים [עיי'ן מרדכי לו : עמודה ג, "שמע מינה תלת... ומבדילים עליו"], [מוצב צבאי שאין בו יין, לפי הדרך השנייה מבדיל על חמר מדינה, לפי הדרך הראשונה אינו יכול להבדיל כלל].

2. יין אינו מצוי במדינה אבל ניתן לטרוח ולמצוא יין. לפי הדרך הראשונה השכר מוגדר כחמר מדינה ומבדילים עליו לכתחילה, לפי האפשרות השנייה ניתן להבדיל על חמר מדינה רק בדיעבד, ולכן אם ניתן לטרוח ולמצוא יין, יש לטרוח ולהבדיל על יין.

מסיפורו של אמימר מוכח כדרך הראשונה. בפעם הראשונה אמימר חשב, שחוסר היין הוא זמני, ולכן שכר אינו חמר מדינה, אבל כשחזר פעם שניה, והגישו לו שכר ולא יין הוא הבין ששכר הוא יין המדינה. אבל לפי הדרך השנייה לא ברור מה התחדש לאמימר בביקור השני, כשם שטרוח ומצאו לו יין בביקור הראשון, ניתן היה לטרוח ולמצוא לו יין גם בביקור השני. אולם מדברי הרשב"ם מוכח כאפשרות השנייה. הרשב"ם [ד"ה שמעת מינה תלת] מקשה מדוע הגמ' הביאה שלש שמע מינות מסיפורו של אמימר, ולא למדה דניתן להבדיל על חמר מדינה? מתרץ הרשב"ם בתירוץ השני: "מילתא דפשיטא הוא דכיון דאין יין אחר בעיר טוב לו שיבדיל על השכר משלא יבדיל כלל". מוכח, כדרך השנייה, שניתן להבדיל על חמר מדינה רק מחוסר ברירה שאין לו יין, ובמקרה זה ניתן להבדיל על כל משקה חוץ ממים [לגבי הראיה מאמימר, צריך לבאר שבביקור הראשון אמימר חשב שניתן להתאמץ ולמצוא יין, ולכן הוא לא הבדיל על שכר, בביקור השני הוא ידע שניתן להתאמץ ולמצוא לו יין, כפי שמצאו לו בביקור הראשון, אבל הבין שניתן למצוא יין רק לו, ולא לכל בני העיר, וכיוון שאין יין לכל בני העיר, מותר לכולם להבדיל על חמר מדינה].

הר"ח מפרש: "פירוש חמר מדינה יין ששותין בני המדינה כולה והוא יינם ואין להם זולתו". משמע מפשטות לשונו של הר"ח, שהוא מפרש כדרך הראשונה, שהגדרת שכר כחמר מדינה תלויה בכך שאין במדינה יין.

גם מהרמב"ם [ה' שבת פכ"ט הי"ז] משמע שהוא הולך בכיוונו של הר"ח: "מדינה שרוב יינה שכר אף על פי שהוא פסול לקדוש מותר להבדיל עליו הואיל והוא חמר מדינה". הרמב"ם סובר שהגדרת שכר כחמר מדינה תלויה בכך שהוא היין המרכזי של המדינה [הר"ח סובר שאם יש יין, השכר אינו חמר מדינה, הרמב"ם סובר שמספיק ששכר מצוי יותר מיין כדי להגדירו כחמר מדינה].

מדברי הרשב"ם והרמב"ם משמע שיש ביניהם מחלוקת נוספת. הרמב"ם כותב "מדינה שרוב יינה שכר" – משמע שרק שכר יכול לשמש כחמר מדינה. כפי שיין הוא משקה משכר, אף תחליף היין צריך להיות משקה משכר. הרשב"ם כותב ש"מים לא איקרו חמר מדינה" – משמעה שכל משקה חוץ ממים, אפילו משקה שאינו משכר יכול לשמש כחמר מדינה.

הגמ' מביאה את ספקו של רב הונא אם מקדשים על שכר, ענה לו רב חסדא בשם רב, וכך אומר רב תחליפא בר אבימי בשם שמואל, שאין מקדשים על שכר ואין מבדילים עליו.

נחלקו הראשונים בהסבר ספקו של רב הונא :

הרשב"ם [ד"ה מהו לקודשי אשכרא] מפרש שספקו של רב הונא הוא במקרה שאין יין, במילים אחרות ספקו של רב הונא הוא בחמר מדינה [ההבנה ש"אין יין" = "חמר מדינה" אינו מוכרח, אבל כך מפורש ברא"ש (סי' יז) בדעת הרשב"ם, וכך מוכרחים לומר לפי החסבר שהסברנו לעיל (עמ' 263) בשיטת הרשב"ם]. שכר שאינו חמר מדינה אין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו לכולי עלמא, שכר שהוא חמר מדינה, לפי רב ושמואל אין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו, ולפי אמימר מבדילים עליו.

הרא"ש מפרש שספקו של רב הונא הוא בשכר שאינו חמר מדינה, על חמר מדינה ניתן להבדיל לכ"ע, בשכר שאינו חמר מדינה פוסקים רב ושמואל שאין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו.

נחלקו הראשונים האם מקדשים על חמר מדינה. הרמב"ם [הלי שבת פכ"ט הי"ז] סובר שאין מקדשים על חמר מדינה, תוס' [קו: ד"ה מקדש] מסתפק האם ניתן לקדש על חמר מדינה, והרא"ש [סי' יז] סובר שעדיף לקדש על פת מלקדש על חמר מדינה, אבל יקנה"ז שלא ניתן לעשות על פת, כיוון שאין מבדילים על פת, יעשה על חמר מדינה.

את שיטת הרמב"ם לחלק בין קידוש לבין הבדלה ניתן להבין באחת משתי דרכים:
א. חמר מדינה מוגדר "כוס" וניתן לברך את כל הברכות הצריכות כוס על חמר מדינה, אבל בקידוש יש הלכה מיוחדת שצריך יין הראוי לינסך על גבי המזבח [ב"ב צו.], וחמר מדינה אינו ראוי לינסך על גבי המזבח [הלכה זו צריכה הסבר, ואכ"מ].

ב. חמר מדינה מוגדר "כוס", אבל ביין יש דין מיוחד "שאין אומרים שירה אלא על היין" [ברכות לה.]. קידוש שיש בו דין "זכירת שבח וקידוש", השבח שהוא שירה חייב להאמר על היין, אבל הבדלה שאין בה שבח אלא זכרון בעלמא, ניתן להבדיל אפילו על חמר מדינה.

[דין זה עדיין צריך תלמוד, שהרי בברכת המזון (הלי ברכות פ"ז הי"ד) הרמב"ם כותב יין, ואינו מזכיר לא שכר ולא חמר מדינה. בברכת האירוסין (הלי אישות פ"ג הכ"ד) הרמב"ם כותב או יין או שכר, משמע שאין צורך בחמר מדינה, ובברכת החתנים (הלי אישות פ"י הי"ד) הרמב"ם כותב יין ולא מזכיר שכר. אמנם בתשובות (בלאו סי' רפח עמ' 540) כותב הרמב"ם שמי שאין לו יין יכול לברך ברכת אירוסין וברכת חתנים על שכר]

סיכום

הראשונים נחלקו בשלש מחלוקות בדין חמר מדינה:

א. הגדרת חמר מדינה.

רשב"ם: כל משקה חוץ ממים מוגדר כחמר מדינה.

רמב"ם: רק משקה משכר, ורק בתנאי שהשכר הוא רוב יינה של המדינה.

ר"ח: רק כשאין במדינה יין משקה אחר יכול להיות מוגדר כחמר מדינה.

ב. מתי ניתן להבדיל על חמר מדינה.

רשב"ם: רק כשאין בעיר ניתן להקל להבדיל על חמר מדינה.

רמב"ם: ניתן להבדיל על חמר מדינה אפילו שניתן להשיג יין.

ג. האם ניתן לקדש על חמר מדינה.

רמב"ם: לא ניתן לקדש על חמר מדינה.

רא"ש: ניתן לקדש על חמר מדינה.

הלכה

השו"ע [סי' ערב סעי' ט] מביא שתי דעות האם מקדשים על חמר מדינה, ופוסק כרא"ש שבליה עדיף לקדש על פת מלקדש על חמר מדינה, וביום עדיף לקדש על חמר מדינה מלקדש על פת. השו"ע מדגיש, שהדין נאמר במקום שאין יין מצוי [עיי' רמ"א סי' קפב סעי' ב, ט"ז סי' ערב סק"ו ומג"א סק"ו, אם יין יקר מוגדר מצוי].

השו"ע [סי' רצו סעי' ב] פוסק שאין מבדילים על פת אלא על חמר מדינה.

הרמ"א [סי' רצו סעי' ב] מביא מנהג להבדיל במוצאי פסח על שכר כיוון שהוא חביב. ה"ט"ז [סי' ערב סק"ו] מביא מנהג של גדולי הפוסקים לקדש ביום על שכר אפילו כשיין מצוי, אבל מובן שמנהג זה שייך רק במקום ששכר הוא המשקה הנפוץ ביותר [עיי' ט"ז סק"ו, מג"א סק"ט, ערוך השלחן סעי' יג-יד ביאור המנהג].

לגבי הגדרת חמר מדינה יש דיון ארוך בפוסקים, וניתן לסכם את מחלוקתם בשלש נקודות:
א. שכחות המשקה. ודאי שמשקה מוגדר כחמר מדינה רק אם הוא מצוי מאוד, ורוב שתיית ההמון ממנו בכל השנה [משנה ברורה סי' קפב סק"ט, וסי' רצו סק"ו].

ב. היחס בינו לבין יין. ראינו מחלוקת ראשונים האם הגדרת משקה כחמר מדינה תלויה בכך שאין יין בעיר. הר"ח סובר שהגדרת חמר מדינה תלויה בכך שאין יין במדינה, הרמב"ם סובר שאם המשקה פופולארי יותר מיין הוא חמר מדינה, אף שיש יין במדינה, והרשב"ם סובר, שהגדרת חמר מדינה אינה תלויה באי המצאות יין, אבל מותר להבדיל על שכר רק כשאין יין במדינה. גם הפוסקים דנים בדין זה. השו"ע [סי' קפ"ב סעי' ב] פוסק שמותר לברך על חמר מדינה רק כשאין יין מצוי. המגן אברהם [סי' ערב] סותר עצמו. בס"ק ו' הוא פוסק: "ודוקא במקום דהוי חמר מדינה, דהיינו שאין יין בכל העיר" – הגדרת משקה כחמר מדינה תלויה בכך שאין יין בכל העיר. בס"ק ט' הוא פוסק: "במדינתנו השכר הוי חמר מדינה ואם כן אפילו יש יין בעיר רשאי לקדש עליו" – הגדרת שכר כחמר מדינה אינה תלויה בכך שאין יין בעיר, וצ"ע.

שמירת שבת כהלכתה [פרק ס' סעי' ב] פוסק שאם ניתן להשיג בעיר יין, אפילו ביוקר, יבדיל על יין ולא על משקה אחר. בהערות הוא מביא שתי דעות, אם ההקפדה על יין הוא מעיקר הדין או מהידור מצוה [נפקא מינה אם מחיר היין בשליש יותר ממחיר השכר, שהידור מצוה עד שליש].

ג. טיב המשקה וחשיבותו. הפוסקים דנים על משקאות מסויימים אם הם חמר מדינה. המשנה ברורה [סי' ערב סק"י] פוסק ש"בארשט" = מי סלק, ו"קוואס" = משקה תוסס רוסי, אינם חשובים ודינם כמים. ערוך השולחן [סי' ערב סעי' יד] אומר שלא שייך לקרוא לחלב ולתה מתוק חמר מדינה [למרות ש"ראינו גדולים שעשו הבדלה עליהם", ע"ש וסי' רצ"ו סעי' יג], אבל הם אינם מגדירים את טיב המשקה המגודר כחמר מדינה. ר' משה פיינשטיין [אגרות משה או"ח ח"ב סי' עה] מגדיר בצורה ברורה את טיב המשקה המוגדר כחמר מדינה. הוא מחלק בין משקה ששותים אותו לכבוד לבין משקה ששותים אותו לצמאון, חמר מדינה הוא משקה ששותים לכבוד ולא שותים לצמאון. לדעתו יש הבדל בין קפה לבין משקאות קלים [קוקה קולה וכדו']. קפה הוא משקה ששותים לכבוד, ולכן הוא יכול לשמש כחמר מדינה, משקאות קלים שותים לצמאון, ולכן אינם יכולים לשמש כחמר מדינה [הוא מביא אינדקציה להגדרת טיב המשקה. המכבד את אורחיו במשקה אם הם יכולים לומר: "לא תודה, אנו לא צמאים", המשקה אינו משקה ששותים לכבוד, ואינו יכול להיות חמר מדינה. על משקה קל ניתן לסרב בטענה שאינו צמא, אבל על קפה לא ניתן לסרב בטענה זו, כיוון שהיא תגרום לגיחוך של השומעים].

למעשה, בזמננו מצוי יין בשפע, ויש להקפיד להבדיל דוקא על יין. הנוהג להבדיל על בירה או על שכר יש לו על מי לסמוך, ואין לגעור בו. על קפה ותה ממותק ניתן להבדיל בשעת הדחק, ועל משקאות קלים אין להבדיל אפילו בשעת הדחק [עיין שמירת שבת כהלכתה פרק ס' סעי' א-ט].

להשלמת פסק ההלכה נצטט שני פסקים נוספים בגדר חמר מדינה:

א. הגר"ע יוסף [ביע אומר ח"ג או"ח סי' יט] פוסק: "כלל העולה שאין לעשות קידוש ליל שבת, או הבדלה במוצאי שבת, לא על קפה או תה, ולא על מיץ הדריים וכיו"ב. שאינם נחשבים לחמר מדינה. (וה"ה לגזוז או קוואס או מי - סודה). **וכל המקדש והמבדיל על משקאות אלה וכיו"ב, הרי הוא נושא שם שמים לבטלה**. כאשר הוכחנו במישור מפי סופרים וספרים. והנה אף קידושא רבה (קידוש של שחרית שבת) אין לעשות על משקאות אלה, אולם אם היין מזיק לו, ולקדש על שכר (בכוס רביעית כדין), אין באפשרותו, מפני שאינו יכול לשתות ממנו מלא לוגמיו אליבא ריקניא, וגם בירה אינה מצויה אצלו, אז יוכל לברך שהכל על משקאות אלה קודם סעודת שחרית, ויועיל לו בשעת הדחק כזאת במקום קידושא רבה דוקא. והנלע"ד כתבתי".

ב. ראש הישיבה [מלומדי מלחמה עמ' 206] פוסק: "לפיכך נלפע"ד פשוט שהמשקים הקלים כגון גזוז וכיו"ב דינם כחמר מדינה, שהרי הרבה יותר שותים מהם מאשר שותים יין, ואפילו כאן שהיין מצוי".